

ЧАКЛУН ІЗ ХУТОРА

I

Саме кермував тоді Гетьманщиною з доручення Петербурзького уряду князь Микола Репнін-Волконський. Цей довголітній правитель Гетьманщини (від 1816 до 1834) був своєрідним наказним гетьманом останньої в XIX столітті держави українців. Репнін, як це вказав історик (Мих. Антонович) на прикладі його попередньої регенції в Саксонському королівстві (1813—1814), умів „зростися і зжитися з бажаннями й потребами дорученої йому країни”. Розсудний і веселий цей регент Гетьманщини потрапив нераз зрозуміти почування української еліти, а навіть викликати серед них симпатію своїми проектами щодо відновлення козащини. До козацтва, як до добровольчого війська, привязував кращі бойові й моральні якості, аніж до розповсюдненої тоді наємно-професійної системи. Був князь Микола „штатсгальтер”, як його ще інакше звали, помпатичний, блискучий, енергійний адміністратор, з любовю до деспотизму і люксусу, дуже схильний до підхлібств та лестощів — і надався до гетьманства не гірше, як якийнебудь король Неаполітанський до свого королівства. В державі, що нею кермував князь, було, як ствердила тоді прислана з Петербургу комісія для дворянських справ, до 100.000 українських шляхтичів з документами. Як бачимо, того нашвидку перелицьованого з козацької старшини дворянства, був не менший відсоток, як хоч би і в тодішній шляхетській Польщі.

Серед тієї соли землі Гетьманської найбільшу роль відігравали українські вельможі, сильні своїм багатством і своїми впливами в столиці сюзерена. Недармо одному з них, меценатові мистецтва на щадкові Гедимина, присвячує тодішній поет-шляхтич свою „Оду до князя Куракіна”.

Магнаг Дмитро Трощинський (1754—1829) належав до старого роду, дід його був небожем гетьмана Івана Мазепи. Скінчивши Пресвітлу Київську Академію, поїхав до Петербурга, де став сенатором, далі членом державної ради, в рр. 1802—1806 міністром уперше, а в 1814—1817 удруге міністром російської імперії. Останні дванадцять літ свого життя пробув у Кишиневі на Миргородщині. Портрет пензля українця В. Боровиковського віддає прегарно пиху і розум старечого лиця з орлиним носом із дугастими, гетьманськими бровами, і змученими, високодумними очима, що стільки бачили низьких, злочинних, а може й великих подій у крові й грізні. За спиною вельможі намалював Боровиковський обстанову кабінету міністра: мармурова Мінерва на троні з берлом і яблуком та олійний образ, — св. Софія на високих, гористих берегах широкого Дніпра.

Приїхавши з Петербурга, Трощинський-міністр, створив із своїх Кибинець своєрідний товариський центр Полтавщини, „Атени тих часів”, як згадує Куліш. Свого часу Дмитро Трощинський був тут повітовим маршалом козацької шляхти, тепер він

приваблював гостей до себе гостинним комфортом, тонким смаком у частуванні і прецишними забавами. В Гетьманщині міг з ним порівнятись тільки магнат з Качанівки, висококультурний Григорій Тарновський, так само хлібосол і меценат мистецтва.

Послухаймо тих, що знали й бачили Кибинці: Скаллонову, Шенрока й інших.

„Тут був вічний бенкет у свято і в будний день. Кожний, коли б він тільки не підїздив до Кибинець, уже здалеку починав розрізняти звуки домашньої оркестри, що все більш зрізничковувалися, виразнішали, гучнішали, і вкінці перед мандрівцем вистав величавий палац Трощинського разом з дуже численними флігелями і службовими будівлями”. „Внутрі було багате урядження — повно образів, порцеляни, бронзи і мармуру; були так само колекції золотих монет і медалей”. „Дім цей був подібний більше до велетенського клубу чи готелю, аніж до домашнього вогнища. Все в нім було по-великопанськи, в надмірі, скрізь блищала краса і витонченість. Впродовж цілого року гостей у Кибинцях було так багато, що зникання одних і зява других були майже незаважні у цім хвилястім морі. Більшість із них мали своє приміщення з найрізнішими вигодами... лише на обідний дзвінок мали збиратися в докладно визначеній годині. Перед обідом гості, ґрупами розсівшись в столовій залі, напружено чекали господаря. Вкінці зявлявся вельможний пан Дмитро, блискуче одягнений, завжди в ордерах і биндах, задуманий, суворий, з виразом нудьги або втоми на розумнім, старечім обличчі. Величність, присвоєна за часів придворного життя, природжена йому роля господаря і постійні вияви надмірної пошани з боку оточення надавали йому вигляд короля серед цієї маси людей. При цьому всьому це була дуже добра людина, готова кожному допомогти чи кимсь заопікуватись”.

Однак цей владний король Кибинецької Савої говорив мало і тільки коротко, звисока. Його улюбленим зайняттям підчас прийнять було розкладання гранпасянсу. Гамір гостей, що бавляться, лестив його вухо, — коли ж (що бувало дуже рідко) не було в палаці великого зібрання, магнат робився похмурий і давав знак слугам. Тоді анфілядою безшумно розчинялися двері заль, і в глибині палацу на естраді квартет, чи оркестра наповнювали залю могутніми зльотами Бетговена. Потім Бетговена зміняв дзюркотливий, янгольський Моцарт, потім італійські композитори, — володар Кибинець у світлі свіч сидів сивий і простий, спершись на тонку тростину з позолоченою голівкою, мов на скипетр. Довкола нього і коло ніг його сиділи його численні блазні, скороходи, актори, убогі родичі, челядь.

Серед тих убогих далеких родичів також сиділа прегарна, темноока, екзальтована пані з роду Косяровських, а на її колінах — подібний до неї, але слабовитий, скрофулічний її син-семиліток. Як широко розплющував він очі на блиск і пишноту володаря, як вхлалило його вутле дитяче тільце потужні хвилі музики, гимну владі, як мимохить зпишна простувався він на низькі

поклони гостей. Бо в його жилах так само плила магнатська кров, як і в Трощинського: дід його викрав і оженився з донькою бунчукового товариша Семена Лизогуба*), магната і рідного внука самого гетьмана Скоропадського, а зятя переяславського полковника Танського. Малий Никоша теж почував себе спорквненим з владою. Пізніш він згадує про свої дитячі часи в листі до матері: „Я памятаю: я нічого в дитинстві сильно не відчував, я дивився на все, як на речі, сотворені мені на догоду. Нікого спеціально не любив, крім вас і то лише завдяки натурі. Я дивився на все безпристрасними очима”. (Лист з 2/Х. 1833).

Старий Трощинський, що кінчав тут свій вік, теж умів дивитися на все тільки без пристрастей. Спокійно дивився він на забави. Два тижні тривала в нього маскарада під час різдвняних свят, щодня по обіді були живі картини-шаради й несподіванки, майже щодня грав театр українські песи, що їх так любив вельможа. В тих песах грала і його красуня донька, і його зять, князь Хилков, і внуки Василя Капниста, що то їздив ще недавно просити помочі німецьких володарів проти Петербурзької монархії. По кожнім представленні були балі.

Якийсь артилерійський офіцер, москаль, їхав до полку з відпустки. Трапив на іменини Трощинського і спорудив прегарний фаерверк.

Його вже не випустили до полку з Кибинець: три роки просидів він там, бенкетуючи і пускаючи штучні вогні.

Та не забави втішали найбільше Трощинського, — його, міністра скороспілої російської імперії, бавила найбільш нужденність і глупота людської натури. Що то за забава для знудженої і владної натури, що вже все в життю пізнала, на старість з висока оглядати дрібязкові і смішні відрухи малих людських істот! Він тримав блазнів.

Загляньмо ж до палацу в Кибинцях.

„Хтонебудь із гостей вважає, що прийшов час розважити господаря. На сцену зголошується хтось із блазнів і починає потішати товариство своїми вибриками. Але він або повторюється в дотехах, або дотепи вже знані і не бавлять. Треба придумати щось нове, що ще не знудилося. Тоді на такі випадки зявлялися до того спеціальні блазнедрознителі, що їх не бракувало при різноманітному складі скибинецьких гостей. Чого тільки вони не виробляли, щоб догодити значному вельможі! Наприклад, крім знаного блазня, старого льокая, Романа Івановича, звертав на себе увагу жалюгідний, півбожевільний отець Вартоломій. Він був центром кпин, знущань, а навіть штурханів розбещеної юрби. Мало того, винайшли спеціальну розвагу, — бороду блаз-

*) Цей Семен Лизогуб був нащадком Якова Лизогуба, генерального бунчукового (обозного), що про нього читаємо в „Літописці“ (1506—1742) під роком 1711. „Хан Кримський Аслам Гірей з ордою в слободах бил, де два городка, Старий і Новий Водолаги взявши, в неволю людей забрал, котрих уже в Крим проводячих, Яков Лизогуб одгромил і в Полтаву препроводил“.

ня припечатували ляком до столу і приневолювали його з різними викривленнями й рухами витягувати її по волосинці... Одного разу на приїзд архиєрея блазнедрозителі напутили отця Вартоломія сказати привітальну промову. Промова була дійсно приготовлена і на згіршення одних, а на лукаву радість других блазень урочисто почав її виголошувати. Архиєрей слухає і метує. Вкінці, як уже не було сумнівів, перериває блазня: „добре, дуже добре! решту договориш чушкам (свиням)!” (Шенрок).

Але навіщо вельможі Трощинському дратувати власних, платних блазнів, — гроші нераз з найліпших людей роблять блазнів!

„Підчас свят Трощинський розважався різними дивницями. Між тими дивницями було й кидання дукатів в велику шостивідрову бочку, повну води. Кожний, хто спустився в воду в повному одязі і зібрав там усі дукати, діставав ті дукати на власність. Багато було на тее охотників із простолюддя, та бували й люди більш чи менш освічені. З тих багатьох мало кому вдавалось вхопити на дні бочки всі дукати, більша ж частина виповзала з бочки, мокра до нитки, і лише з кількома, а не всіма червінцями. Тоді з досадою мусіли кидати дукати назад у бочку. Колись рискнула і кинулась в бочку навіть духовна особа, але невдатно: не вхопила тільки одного червінця, намучилась порядно, намочила шовкову рясу, ще й змушена була кинути назад до бочки пять чи шість дукатів.

А вгорі, на бальконі з гостями сидів Трощинський і тишився”. (Пашенко).

Той балькон то не був просто балькон з магнатом і його прибічниками. То з висоти дивилася найвищість. Ця сива, старша людина, що півпризирливо, півпоблажливо дивилася там на діл — то був представник влади, з якою не можна було сперечатися, влади, що на неї тільки можна було зводити очі з просьбою, і вірою. Таємничий, далекий Петербург, цар, сам Бог мабуть дав своєї авреолі цьому вельможі, такому неподібному до всіх людей Миргородських, Пириятинських чи Полтавських. Одягнений у блискучий шамерований убір, в сьєві ордерів, бинд і звїзд, неспішливий і витончений мовчки стояв в шляхетнім володарнім півсмутку цей вельможа і дивився холодно на тих, що були під його стопами.

Ось вони, ці всі постаті з українського довкілля, — тут і побут села, і звичайність містечка, і міщанськість провінції. Все запобігливе й низьке: або занадто вюнке й порське, або занадто неповоротке, важкоходне. Тут і п'яниці-дяки, і писарчуки-брехунці, і широкоштанні гречкосії, і посполитство, і шляхетство, і гетьманські сердюки, і броварники, і малі хлопята в полотняниках з сопілками, і сякі-такі сини. І духовні особи, та вже є й чиновні, всякі регістратори й комісарі. Все жадібне і все готове служити Владі. Що для них найважніше, цій ревії масок, цьому походу сільветок, що фосфоризує своїм малим нікчемним і смішним прагненням жити? „Гроші й відзначення, ця блискуча привабли-

вість для деревляних ляльок, що зветься людьми". Гроші й відзначення! прагнувши їх дістати, вогниками фосфоризують нужденні душі людей — на долі, людей місцевих.

А згори в блакитному світлі рівно світяться постать людини влади, людини з Петербурга.

— Петербург і місцеві!

Малий хлопчик, що так часто стояв коло своєї матері на балконі Трощинського, малий Микола Гоголь Яновський від наймолодших літ запам'ятав собі цей образ світу: нагорі потужна, розумна, зичлива для нього абсолютна влада у сєві, музиці й люксусі, на долі — жадібні, метушливі, смішно заклопочені, запобігливо уклінні, малі душі людські.

З цим образом світу він почав свідоме життя. Той образ у нім був сильніший від усіх пізніших теорій і навчань.

Була це дуже слаба, хоровита й худа дитина, цей малий Яновський! Аж у третьому році він почав говорити. Постійно був зав'язаний хусткою, бо з вух йому текло, а лице і руки були в червоних скрофулічних плямах. Його незрівноважена мати водно бідкалась над ним, і він добре знав, як бояться батьки за його життя. І він сам боявся життя, а перші вражіння його дитинства були зв'язані з почування жаху.

„Мені було років п'ять — оповідає він. Я сидів один в Василівці. Батько й мати пішли. Зіставалась зо мною одна бабуся-нянька, та й та десь зникла. Сутеніло. Я притулився в кутку софи і серед цілковитої тиші прислухувався до стуку цювгого ополоника старовинних дзигарів. Шуміло в вухах, щось присувалось і знов кудись відходило. Чи ви повірите, що мені вже тоді здавалось, що стук ополоника, то стук часу, що відходить у вічність. Раптом не голосне м'явкання кішки порушило гнобительний супокій. Я бачив, як вона, м'явкаючи, обережно підкрадалась до мене. Я ніколи не забуду, як вона йшла, потягуючись, а м'які лапи злегка постукували об підлогу пазурками, і зелені очі іскрились недобрим світлом. Жах охопив мене. „Кицю, кицю” — забурмотів я, щоб себе підбадьорити, зіскочив, схопив кітку, що легко віддалася мені в руки, побіг у садок, де кинув її в став і кілька разів, коли вона хотіла виплинути і вийти на беріг, відштовхував її палем. Мені було страшно, я дрижав”. (Смирнова).

Цей внутрішній страх перед життям був віссю його натури. І сама його релігійність від дитинства повсталала з почуття страху.

„Я ходив до церкви — пише він матері — тому, що мені наказували, або носили мене; але стоячи в ній, я нікого не бачив, крім риз, попа і обридлого ревіння дяків. Я хрестився тому, бо бачив, що всі хрестяться. Але одного разу — я живо, мов тепер, пригадую цю подію — я просив вас розповісти про страшний суд, і ви мені, дитині, так гарно, так зворушливо, так зрозуміло розповіли про ті блага, що чекають людей за чеснотливе життя, і так переразливо, так страшно описали муки грішників, що це струснуло і розбудило в мені цілу читливість...”. (Лист з 2/X. 1833).

Хвороба і думка про смерть ніколи не покидають його. Щороку він ще підлітком пише листи з гімназії до батьків то „в мене боліли груди, що я ледве міг дихати” (Лист із 6. IX. 1821), то „я був небезпечно хворий” (Лист із 10. X. 1822). Це привчило його до почуття самотності й страху майже безнадійного, привчило його бути далеко від людей, не сподіватися від них нічого.

Зрештою, як підліток, присланий до інтернації ніженської середньої школи він не почував себе добре. Його товариші, ліцеїсти, що переважно походили з багатих шляхетських родин, аристократи, висмівали і його хоровиту зовнішність, і його манери, і вбогість. „Гоголю самому прикро було і тому, що був хуторнім однодворцем, і тому, що був негарний. І над цим усім ми сміялись і відкидали в нім всяку можливість здібностей... Замкненість у нім доходила до найвищого ступеня. Хто б інший зміг перенести стільки кпин, скільки їх від нас переносив Гоголь?” (*В. Любич-Романович*). Через свою озлобленість і замкненість прозивали його товариші „таємничим карлом” або „мертвою мислю”, бо він не хотів перед ними висловлювати своїх думок.

Не даремно писав і сам гімназист Гоголь до матері: „Навряд хто переніс на собі стільки невдячностей, несправедливости, дурних, смішних претенсій, зимного презирства і т. ін. Я все зносив без закидів, без скарг”... (Лист з 1. III. 1828).

О, як він інколи ненавидів своїх товаришів! „Бувало, Гоголь то кричить козлом, ходячи у себе по покою, то піє півнем серед ночі, то порошить свинею, сховавшись десь у темному кутку. І коли його питали, чому він наслідує звірята, він відповідав: »я волю бути один у товаристві свиней, аніж серед людей«. Така негація була в нім щодо виміни думок серед людей” — жаліється на нього у спогадах один із колишніх гімназійних товаришів.

Гоголь не дуже приставав із своїми товаришами, здається, що ліпше себе почував серед сидух і крамарів Ніженського ринку. Одначе одного з гімназистів, так само хоровитого, як він, полюбив. „Ні до кого мое серце — пише він — так не привязалось, як до тебе. Від самих початків нашого перебування ми вже зрозуміли один одного, а дурнота людська рано нас зріднила; ми разом висмівали їх і разом обдумували плян нашого будучого життя”. (Лист до Висоцького 17. I. 1827.).

Тільки будуче життя приваблювало молодого хлопця: в сучасному він ненавидів і висмівав товаришів, він з презирством ставився до школи. Учителі його самі кажуть, що він нічого від них не навчився. „Гоголя знали ми тільки, як лінивого, хоч можливо й не бездарного юнака, що не зволив навіть російської ортографії навчитися” (*Кульжинський*). „Я стратив надармо шість літ” — каже Гоголь до матері, кінчаючи гімназію. А в листі до дядька одночасно півжартом підкреслює, що він не пропаде в житті, бо знає краєцтво, трохи куховарства, трохи кімнатного малярства.

В школі крім замкнености, виробив він собі ще „залізну терпеливість”, що нею хвалиться в листі до матері. Головним же його змістом була — мрія.

Бо, і що взагалі для нього — оточення і гімназія, і само місто Ніжин? Ніхто не відвідує нашого бідного Ніжина, ми зовсім, мовляв, в іншій світі, старім і забутім” (Лист з 30. IX. 1825). Нещасний, амбітний і лінивий він читає. „Я читаю про подорожі до всіх країн” — нотує він перед кінцем гімназії.

Він має цю країну мрій, він вибрав її вже з дитинства. „Ще з найдавніших часів, від майже немовлячих років, я горів не-вгасним пильнуванням зробити життя моє корисним для добра держави...”. „Уві сні і на яві мрію про Петербург, а з ним разом і службу державі...”. (Лист з 26. II. 1827).

— В Петербург, в Петербург туди рветься душа моя! — із стогоном говорить він тодішньому знайомому.

— Куди ж ви — на цивільну, чи на воєнну службу?

— Що вам скажу? До цивільної не маю охоти, а до військової — відваги.

— Кудинебудь треба ж; не можна не служити.

— Певне, але... — і Гоголь замовк” (Стороженко).

Ось нарешті кінчає він остогидлу гімназію. Він уже знає, куди він піде. На службу в юстиції. Вуйкові, Косяровському, пояснює, чому так. „Я перебирав в пам'яті всі стани, всі ранги в державі і спинився на однім — на юстиції. Я бачив, що тут роботи буде найбільше, що тут тільки зможу я бути благодійством, тут тільки зможу бути дійсно корисним для людства”. (Л. з 3. X. 1827).

Але ми знаємо, чому він хотів піти в юстицію. Він покидав низьку юрбу, місцеву ієрархію, покидав ніженських і їм подібних блазнів, він постановив виплигнути, стати на тій високості, де стояв, облитий благословенством влади з Петербурга, Дмитро Трощинський, колишній імперський міністр юстиції!

Він мав досить цих місцевих людей: він їхав до Петербурга. По владу і значіння.

II

Своїй ентузіастичній, закоханій в нім матері, цей девятнадцятилітній хлопець сказав просто, що він сподівається в Петербурзі заробити 6.000 рублів, це — перше, а — подруге, поклопотатись у Петербурзі, щоб Україну цілком звільнили від усіх податків.

Однак перед самим собою пан Яновський не дуже довіряв петербурзькому кліматові. Був забобон, що в Петербурзі усім українцям випадає волосся. Для певности, їдучи туди, панич з Яновщини поголили собі голову.

Прочуття не ошукало його, — прикрий видався йому Петербург по приїзді.

Пише він до матері — „Петербург мені видався зовсім не такий, як я думав. Я його уявляв собі далеко гарнішим і пишнішим” (Л. з 3. I. 1829). Він живе там матеріально зле, без розваг, „як у пустині”. Ба, часто-густо не їсть обідів, „сидя в холодній кімнаті”. Він вигукує: „Як тут не взятися за розум, за здогади на те, щоб здобути цих проклятих, підлих грошей, найгіршого, що є на світі”. (Л. з 30. IV. 1829).

До канцелярій він ще не поспішає, йому не хочеться „переписувати старі нісенітници і глупоти панів столоначальників”. Він блукає по найрізніших визначних людях і установах. Там, де його приймають, зявляється його хуторянська-паничівська силь-вета.

„Я побачив — пригадує *Мундт* — молоду людину дуже непривабливої поверховости, з підвязаною чорною хусткою щокою, в не дуже елегантнім уборі. Молода людина якось незручно вклонилась і досить несміливим голосом запиталася, чи його можуть представити директорові театрів?”

Молодий Яновський грав у Ніжині аматорські ролі, але тут його висміяли і не прийняли на сцену. Не пішла справа і з малярством. Може література піде?

В одному з журналів умістили його першу поезію „Італія”, але далі там якось не пішло. Він тоді ж звертається до репильки „Північна Пчела”, до її редактора поляко-росіянина, Тадея Булгарина, шпига й доносителя, співробітника російського III-го відділу. Це була брудніша пригода. Оповідає про це Булгарин:

„В передпокою задзвенів дзвінок і в кімнату увійшла молода людина, бльондин, невисокий, ударив ніжкою об ніжку і подав папір.

Булгарин попросив відвідувача сісти і почав читати поданий папір, це були похвальні вірші, що в них журналіста порівнювано з Вальтер-Скотом, Аддісоном і т. ін”.

Далі Булгарин оповідає, що ніби пройнявшись долею убогої молодої людини, „близької до відчаю”, вже по двох днях дав йому працю в канцелярії своєї понурої інституції. Гоголь мав ніби деякий час там діставати гроші. Однак швидче випадало б, що молодий аргонавт з Яновщини не вступив до брудної діри жандармів, бо майже одночасно в листі до матері пише: „Я в Петербурзі можу мати посаду, але якісь дурні людські забобони і нехтіть мене затримували”. (Л. з 13. VIII. 1829).

Така пригода мусіла пригнобити амбітника. Цілком прибила його історія з виданням (під псевдонімом — *В. Алоф*) „ідилії в картинах — Ганц Кюхельгартен”. Річ ту написав він мабуть ще в Ніжині, і з неї либонь юнак Никоша сподівався і почестей, і грошей. Тим часом висміяв її критик Полевой, а потім і Булгарин, як річ „одоробляну, потворну, необдуману”. Рецензія появилася 20-го липня, 21-го липня молодий ідиліст збирає з книгарень і палить всі примірники „Ганца”, 23-го липня приходять гроші від матері на заплату боргу в банку, 24-го Гоголь, присвоївши собі ці гроші, виїздить до Німеччини і пише листа до матері, повного гіркости й пристрасти.

„З жахом озирнувся я і зясував собі своє жахливе становище. Абсолютно все на світі було для мене чуже, і життя, і смерть однаково нестерпні, і душа не могла мені пояснити, що їй діється”.

Він оповідає, що якась примара кличе його. Може так виглядає Фортуна?

„Це божество, але злегка одягнене в людські пристрасті.

Лице, що його надзвичайний блиск вмить таврує серце-очі, що борзо пронизують душу; ніхто з людей не перенесе їх сяєва, що наскрізь пропалює”.

В погоні за привидом Фортуни він вибирається морем до Лібеку, „великого, надморського міста Німеччини — як поясного матері — знаного зо своїх торговельних зносин в цілім світі”.

Він їде через Швецію, Борнгольм, Данію, їде в Лібек, потім на два тижні до Травемінде і — вертається. Своїм знайомим пояснює, що лікувався, стан для нього частий.

Вертається до Петербурга і грає з долею в карти далі. Він же, як каже один тодішній його товариш у Петербурзі, „умів достосувати засіб до цілі, удатно вибрати засіб і, дуже добре укриваючись, досягнути цілі”. (*В. Гаєвський*). Рік минув, як він у Петербурзі: він не має посади, ані нічого не здобув. „Зимно і без життя зустрів я новий рік — пише він 1. I. 1830. Прихід його був завжди урочистою хвилиною для мене. А який то буде для мене цей рік? Не переміняться почування мої”.

Врешті дістає нужденну посаду, ще впродовж року кілька нужденних лекцій по домах багачів і аристократів. Так само впродовж року видрукували кілька його статейок і легенду-анекдоту „Бісаврюк”.

Таких анекдот він знав більше: пристойні і непристойні, оповідав він їх своїм землякам дуже дотепно.

З цих своїх молодих, як і він сам, урядовців, він навіть склав свій гурток: Прокопович, Данилевський, Пашенко, Кукольник, Базилі, Гребінка, Мокрицький. Більшість з них також трохи літературничала, а Мокрицький був одним із найздібніших молодих малярів у Петербурзі.

Серед чужих він також мав успіх, як оповідач: „На загал у його жартах було багато оригінальних підходів, висловів, змісту і того особливого гумору, що він є власністю тільки українців”. (*С Аксаков*).

Ще більший успіх усміхнувся до нього, коли видруковано цілу збірку таких анекдоток, чи, як казав Пушкин, „казок”, — тобто „Вечорів на хуторі”. Ним зацікавились передовсім петербурзькі урядовці-українці. Раз заглянув до нього земляк, цензор і професор, і таке занотував у себе: „22. квіт. 1832. Був на вечері у Гоголя-Яновського, автора дуже приемних, особливо для українця „Повістей пасішника Рудого Панька”. Це — молода людина років 26-ти, приемної поверховости. Одначе в обличчі є порція лукавства, що не викликає довіря до нього. (*А. Никитенко*).

Зацікавилися і сфери літературні росіян, і університетські, педагогічні, бо ж молодий автор мав уже кращу посаду учителя в інституті для панянок-дворянок. Плетньов, найвизначніший тоді педагог, сентиментальна і наївна постать, подивляє в Гоголі передовсім „пристрасний потяг до педагогіки”.

В душі самого Гоголя тоді, як кажуть свідки, „змінність настроїв виявляється передовсім у швидкій будові і руйнуванні плянів”.

Професора з Москви, Погодіна, запевняв той молодий учитель, що завдяки його педагогічним методам нема в нього таких учениць, щоб училися незадовільно. Крім того цей молодий самоук, що не знав мов і нічому перед тим не навчився, в захопленості самим собою, обіцяє ошоломленим петербурзьким і московським знайомим професорам відкрити нові обрії: „Я привезу вам чисто своє, що його приготую до друку. Це буде всесвітня історія і всесвітня географія в трьох, або в двох томах під заголовком „Земля і люди”. Одночасно молодий хвально пише матері, що він розмовляє з самою царицею, а також, що його особу відзначають дружбою титуловані пані.

Але ще так не є: він не сягнув вище понад петербурзьких журналістів і педагогів. Так само не відкрив він Америки в педагогії, ані не написав власної енциклопедії.

Зате уперта праця над власними спогадами з дому й нотатками дає йому багато. Анекдотки, що він досі писав, йому самому не імпонують: „Ви питаєтесь про Диканські „Вечори”? Чорт з ними. Я не видаю їх удруге... Додавати казок не можу... Ні, я стою в бездіяльності й нерухомості. Дрібного не хочеться, велике не видувається (Л. з 1. II. 1833).

Це приходиться реакція глибших елементів його душі: його воля бунтується, — як то? чи ж випадає йому мати такі нужденні „успіхи”: леститися до всяких, часто мізерно-духих людей, хоч і вищих російських урядовців, удавати з себе педагога й енциклопедиста, людей, що до них мав не багато пошани, смішити казками й анекдотами? І так до кінця життя? Він приїхав до Петербурга по владу і значіння, а здобув тут розголос літературного забавлювача, може й блазня. Чи вже справді варто продавати себе Петербургові для цього?

Але він уже був близький до великого. Ще в липні 1833 р. він пише до патріота-українця Максимовича: „Я такий тепер застиглий, счерствілий... Уже рік, як я — ані рядка. Як не приневолюю себе, даремно”...

Ця павза скінчилась за кілька місяців... І раптом розриваються петербурзькі канцелярські тумани і молодий шляхтич-фантаст з Полтавщини бачить перед собою вогненне обличчя слави свого краю.

Зближається переломовий рік у житті Гоголя — 1834. В листопаді 1833 р. він пише знову до Максимовича: „Коли б ви знали, які страшні перевороти діялися в мені, як сильно роздерте мое нутро! Боже, скільки я перепалив, скільки перестраждав! Та тепер я сподіваюся, що все знову заспокоїться і я буду знову діяльний, чинний. Тепер я взявся до історії нашої єдиної, білної України... Мої думки починають литися тихіш і стрійніш. Мені здається, що я напишу її, що я скажу багато того, чого до мене не говорилось”.

Саме організовано тоді Київський Університет: Максимович пропонує Гоголеві, щоб здобував там для себе катедру історії. „Я теж думав, — пише Гоголь: туди, туди! В Київ, в древній, прекрасний Київ! Він наш, він не їхній, — правда? Там, бо

довкола нього діялись події старовини нашої. Я працюю. Я всіма силами стараюсь: але на мене находить страх: ану ж я не встигну!"...

Ану ж не встигне вернутися він до батьківщини? Ану ж великості не довершить, і змарніє тут серед урядовців, в нікчемності карєризму? Ні.

„Я завчасу тішуся, коли уявляю, як закиплять мої праці в Києві. Там я витягну з глибин багато речей, що їх я вам не читав іще. Там скінчу я історію України... (Л. з 23. XII. 1833).

Історія та буде в шести малих томах, або в чотирьох великих.

„Я цілий тепер занурився в українську і всесвітню історію; одна й друга — вони в мене посуваються... Ух, брат! Скільки тепер приходять до мене думок! Та ще яких видатних! повних, свіжих!.. Українська історія в мене надзвичайно скажена, та й іншою вона бути не може. Мені закидають, що стиль у ній уже занадто гарячий, не по історичному палючий і живий; але що то за історія, коли вона нудна! (Л. з 11. I. 1834).

Він поспішає, він дає вже оповіщення до часописів про свою „Історію Українських Козаків”, докладно описуючи, як розповість він нарешті докладно про зріст „войовничого народу, що має всі ознаки надзвичайної оригінальності характеру й великих чинів”.

Одночасно він порушує всі пружини в Петербурзі, щоб дістати київську катедру історії. За нього просять у міністра визначні люди, як він пише.

А в глибині радість підносить його на найвищий щабель особистої гордості, він починає писати свою найбільше повну українську річ, роман „Гетьман”. Може то його предки по батькові — духовні, по матері — аристократи промовляють в двох перших постатях роману: в зляканому, приземному священникові і в таємничій постаті володаря, уосібленню гордості. Може це кінець анекдоток хуторянського дячка і початок нового життя, життя творчого й незалежного? Гоголь посилає до друку розділ з того роману під заголовком „Кривавий бандурист”. Катедра в Києві, історичний роман, нова концепція козаччини, — чи це все вдасться?

Напередодні нового року 1834, в Петербурзі, Гоголь цілий у сумнівах пише свій „Виклик генія”, звертається до власної творчої сили з просьбою роздерти завісу будуччини, вказати йому шлях його розвою. „Таємничий, невисловний 1834! Де накреслю я себе великими трудами? Чи серед цієї купи накиданих один на одного домів, громогких вулиць, киплячої меркантильності, — цієї огидної купи мод, парад, урядовців, диких, північних ночей, блиску і ганебної безхарактерности? Чи в моїм прекраснім, старовиннім, обітованнім Києві,... опоясанім моїм прегарним, чудовим, південним небом..., там, де мій чистий і бистрий, мій Дніпро. Чи там?...”

Його бідна душа не даремно була неспокойна. Урядницька столиця не звикла була випускати зо своїх рук тих здіб-

них, що можуть їй ще придатись. А тим більше тих, що могли б звернутися проти неї самої із своїми „повними” думками про „скажену історію” приспаного краю. Наївні ентузіастичні листи Гоголя занепокоїли його опікунів. Вельможа Жуковський і інші справді розмовляли з міністром освіти, але іншим вислідом потішили неспокійного юнака: Гоголю запропонували спочатку катедру в Московським, а коли він відмовився, то в Петербурзьким університеті. Одночасно йому підкреслили, що для людей з його формальними кваліфікаціями, це взагалі вийняток (*Никитенко*).

Гоголь вагається. Тоді приходять для нього відзначення і нагани. Він дістає від цариці брильянтовий перстень як нагороду „за визначні праці”. (Видко, що Жуковський не дармує!). З другого боку професор Погодін суворо картає його за задум „Історії”. Молодий урядовець відповідає досить послухно: „Картання ваші за мое оповіщення (про видавництво історії українських козаків) я мав честь отримати. Це правда, що я написав його зовсім не подумавши”. В цім самім часі цензор відкидає „Кривавого бандуриста”, бо в нім багато висловів та й сама тема „з морального боку є непристойна”. О, який цей Петербург зробився моральним, і то спеціально в українській історії! В цензора „Гетьмана” викликав навіть „не жах, а просто огиду”.

Вкінці приходить несподівана і страшна вістка від Максимовича, що катедру в Києві вже обсадили. Несподіваний патріот, що писав про „своє тверде слово”, ще дивується у відповіді, в листі, але вже заспокоюється: „Ех, жаль, справді жаль! Ти бачиш, що сама доля озброюється проти мене, щоб я не їхав до Києва”. (Л. до Максимовича з 8. VI. 1834).

Кості кинено. Петербург затримує письменника. Далі це вже подробиці, що Гоголь деякий час пробував викладати у Петербурзькому університеті. І те подробиця, що таки вернувся до своїх „казок”...

Чи Гоголь знав про те, що його властиво приневолити залишитися в Петербурзі? Чи почуття протесту не приходило до цієї бідної душі хоч би впродовж того фатального для нього 1834. року?

Може висловом протесту була почата ним тоді драма з англо-саксонської історії „Альфред”? Це єдина його спроба із всесвітньої історії, взята звідтіль може для більшої свободи перед цензурою. Король Альфред з Уессексу в тяжких для Англії часах бореться з наїздниками-данцями, визволяє свій народ, стає реформатором і будівничим дуже ідеалізованої держави. Може з підсвідомости нащадка гетьманів вийшла ця його політична утопія?

Може так само з підсвідомости зявилась у нього та раптова нехоть до російських бояр. Якраз тоді писав він до одного з авторів історичних російських пес, Погодіна: „На Бога, додайте боярам хоч трохи глупоти на їхні обличчя. Це — необхідне. Повинні бути обовязково смішні. Що більш титуловані особи, що вища кляса, то вона дурніша... А докази на те маємо в наших часах”. Це — проблиск ненависти до всіх тих Жуковських, Пуш-

кінів, Дубельтів, Плетньових, тих царедворців, що його ошукали, відіпхнули від Києва Вічного Міста. Це вислів зламаной туги за іншою великістю, що її міг би дати йому той Київ.

Це, може, вислів болю, що знову в нім, в його творчості, має переважати хуторянський дячок із своїми анекдотками, що він знову має забавляти, як блазень під бальконом володаря, імператорський Петербург.

III

Але він уже залишиться в тому „Санкт Пітербурху” і буде служити. Буде писати в дяківському, лестивому стилі листи до своїх „бояр з глупими обличчями”, щонебудь в роді „О з якою б насолодою змітав би я власним волоссям пилюгу з чобіт Ваших,... ліг би коло ніг вашого превосходительства і ловив би жадібним вухом пресолодкий нектар з уст Ваших” (до Жуковського в 1831) — і буде тим „боярам” служити. Хоч не раз ненависть до тієї всієї механічної ієрархії і автоматичних заслуг вибухає в ньому зо страшною силою і тоді він раптом немов будиться з криком: „Росія, Петербург, сніги, підлі люди, департамент, кафедра, театр, це все снилось!” (Л. з 1837).

Тим часом там на хуторі його мати з захопленням згадує його імя; не даремно засоромлений син пояснює своїм поважним знайомим, що вона „дітей своїх кохає до засліплення і взагалі границь не має”. Бідна, засліплена мати в адорації сина не має справді границь — з упоєнням говорить про нього всім і кожному, про його надзвичайні здібності, приписуючи йому авторство всіх важніших винаходів тих часів, — і пароплави, і залізниці. Аж син у листі прикрикує на неї: „Який я геній — я тільки людина зо здоровим розумом, не зовсім дурна...” (Л. з 12. IV. 1835. р.).

Він знає, що він робить, він пише дещицю для розваги людської. „Я видумував — пише пізніш він про той період свого життя — цілком смішні лица і характери, ставив їх у думці в найсмішніші ситуації... Ось походження тих моїх перших творів, що вони декого приневолювали до сміху... Може з роками... весельсь ця зникнула б, а з нею вкупі й моє письменництво”. (Авторська сповідь).

Рік минає по його бундючній спробі закорінитися в Києві-Місті і покинути духовий Петербург — аж ось виходить його збірка „Миргород”, що має в собі „Повість про сварку Івана Івановича й Івана Ничипоровича” та „Тараса Бульбу”. Цей „Миргород”, хоч ще багато в ньому є з попередніх казок-анекдот, це — прощання з Україною.

То не було прощання з Україною, як із землею, як із людьми і краєм. До кінця життя він любив зустрічатися з українцями-інтелігентами, а навіть може волів їх від москалів (*Берп*). Про страви українські і про звичаї чи одєжу він міг годинами розмовляти з веселим Щепкином. В московському побуті він любив те, що було подібне до України. „Любив дивитись, як заганяли

товар додому. Це йому пригадувало Україну". (Смирнова). Він міг по тридцять разів повторювати куплет якоїсь української пісні в захопленні (*Куліш*) і міг говорити, що в нім українські пісні „викликають ясновидіння минулого". (Л. з 25. VIII. 1839). Він в несподіваному захваті міг сам ударити „гречаники" чи пройтися гальопадою гопака. Він любив і свою землю. Десь на пасіці на хуторі він спробує з пасічником поговорити на душе-спасенні теми. (*О. Гоголь-Половня*). Кілька місяців перед смертю його опановує потяг до повороту на українську землю („їхати чи не їхати до своїх?"), хоч він і вмирає в Москві. Хто знає, може й його потяг до Італії, до Риму повстав в його очах (як шістьдесят літ пізніш в очах В. Самійленка) з подібності Італії до України? Пригадаймо слова його супутниці: „В Римській кампанії... пригадується щось рідного, може степ України" (Смирнова).

А проте, коли його спитала та ж супутниця, яка в нього душа: українська, чи російська? — він відповів: не знаю. (Л. з 24. XII. 1844).

Бо в нього не була вже жива душа українська, він забив її одною постановою, він не хотів за нею признати будучини. Він не хотів мати обов'язків супроти неї, думка бо про будучину вимагає обов'язків в сучасному.

Його духовий „український елемент був завжди охоче звернений до всього, що носило відбиття стародавности". Він любив українське минуле, але вже як „завмерле минуле України" (*Анненков*), минуле, хоч славне, та вже таке, що більше не відродиться.

Може його Мати-Україна тільки заснула в хуторянстві, але по році 1834. він кожним своїм творчим чином повторював: „Вона вмерла!" Кожним своїм дотепом-баєчкою підкреслював: „Гляньте! Так смішно Вона вмерла!"

Власне вся понурість збірки „Миргород" у тому, що він показує те славне минуле в постаті запорожця Тараса Бульби і одночасно дає безславне закінчення того минулого, безсильну постать хуторянина Івана Нечипоровича Довгочхуна в „Повісті про сварку".

В кількох словах схоплює цей зв'язок *Андрей Бєлий* в своїй найнемилосерднішій книжці про Гоголя („Майстерство Гоголя", 1934). »В „Миргороді" супротиставлені обіч кінець виспівливого „вчора" (Україні) з початком безспівного „сьогодні" — Тарас Бульба з Довгочхуном; Довгочхун виглядає, як Тарас, що зліз зо свого сідла і розлінухувався на своїм хуторі, описаний сатирично, з кепкуванням; зате Тарас це мов патріотично оспіваний Довгочхун, що виконав свій обов'язок і пішов до війська, мабуть із побором 1812. року. Виснажена баба з „Повісті", що виносила на двір провітрювати „злежані одяги", винесла і синю козачку, що її шив для себе Іван Нечипорович, коли приготовлявся „піти з побором до війська і запустив був собі вже й вуса"; виснажена баба виволікла, „постогнувши і тягнувши на собі старовинне сідло з обірваними стременами, з витертими шкур'яними кобурами для

пістолетів, з чапраком колись вогненного кольору, і з золотим шиттям” („Повість”); це сідло історичного Тараса«... (А. Бєлий).

Що більше! сама боротьба тристакільового Бульби написана так, що вона льогічно мусіла б дати у висліді — сон такого ж тристакільового Довгочуна. Бульбі, запорожцеві, у Гоголя вільно битись лише з поляками та кримцями. Бульба, бючися з ними всіма, мов памятає, що це тимчасове, що „підійметься з російської землі... цар!” („Тар. Бульба”) і потім він, Бульба, і вся його Україна не будуть спеціально потрібні. Він тільки епізод. І дійсно цар, як мертвий місяць, сходить над Україною, і в зимнім блиску лежать там, як сонні гіпопотами в джунглях, хutorянські довгочуни і миргородські свині. Він, Гоголь, утікає від України, як від „жахливої тиші” („Старосвітські поміщики“), як від „нудно жить на світі, панове!” („Повість про сварку”). Чи не носить він, письменник, сам у собі тієї тиші і нудьги? Ні, відповідає Гоголь, тиша і нудьга в цьому краю тому, що він перестав жити, — ось я доведу це перед цілим світом своїм „Миргородом”.

І коли в „Миргороді” є ще згадка про історичність того народу, що з нього вийшов колежський асесор Микола Гоголь, то все інше має свідому, чи підсвідому тенденцію підкреслити, що тепер, за його часів, колеженського асесора в чинній службі, вищезгаданий цей народ уже не має ані історичности, ані можливостей розвою.

Як підставу до докладних обчислень утрати історичности міг би мабуть подати пан асесор ту хвилю, коли він рішився раз назавжди творити Петербург. Він не оглянувся більше від тієї хвилі. Він ішов вгору, як здавалось йому.

Ішов туди, де був палац влади — Росія.

(Продовження буде).

В. Королів-Старий

НА МОГИЛУ ДОСТОЙНОЇ ЛЮДИНИ

Багато можна й багато слід сказати про славного нашого професора Степана Смаль-Стоцького. Ні початок його клясичної автобіографії („Немолів”), ні ті здебільша дрібні замітки та формальні статті, що появились по його смерті, як некрольоги — далеко непропорціональні до втрати для української нації. На перший погляд це ніби аж дивно: тепер звуть його „найвидатнішим” з наших учених, людиною, що започаткувала цілу епоху в житті однієї вітки українського народу, й дають йому всякі інші епітети в суперлятивнім ступні, а тим часом за життя про нього згадували куди менше, як про всяких нині живих „великанів”, про яких перше по них покоління не згадає, що вони колись жили на світі і так страшенно „двигали” наперед ту чи іншу галузь української